

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

ՀԱՅԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՌԵՒՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

(18-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)

Վ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

Վաղնջական ժամանակներից հաստատուելով Վրաստանում՝ հայերը գործուն մասնակցութիւն են ունեցել այդ երկրի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական եւ մշակութային կեանքին:

Վրաստանի, յատկապէս Արեւելեան Վրաստանի քաղաքներում կար զգալի թուով հայ բնակչութիւն, որը երկրի տնտեսական կեանքում իր որոշակի տեղն ունէր: Տփղիսում ուսական կառավարութեան ներկայացուցիչ, գնդապետ Ս. Բուռնաշեւը գրում է, որ տեղի հայերը 18-րդ դ. 80-ական թուականներին բաժանուում էին հետեւեալ դասերի. ազնուականներ, առեւտրականներ, արհեստաւորներ եւ երկրագործներ:¹ 18-րդ դ. Տփղիսը հիմնականում մանր ապրանքային արտադրութեան եւ արհեստագործութեան կենտրոն էր: Իշխան Ա. Մուրաւովի 1770 թ. վկայութեամբ՝ քաղաքում բնակւում են բաւական մեծ քանակութեամբ արհեստաւորներ:

Կապիտան Ն. Եագիկովի զեկուցագրում (1770 թ.) եւս շեշտուած է Տփղիսի արհեստաւորների բազմաքանակութիւնը:² Այդ արհեստաւորների մեծ մասը հայեր էին, որոնք միաւորուած էին համքարութիւնների մէջ: Նրանց արտադրանքը հայ վաճառականներն արտահանում էին Պարսկաստան, Թուրքիա, Ռուսաստան եւ այլուր: Գնդապետ Ս. Բուռնաշեւի վկայութեամբ՝ Տփղիսի հայ վաճառականները «առեւտուր են անում Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի հետ՝ Ռուսաստանից բերած ոչ մեծ քանակով ապրանքներով, իսկ այնտեղից՝ (Պարսկաստանից եւ Հնդկաստանից՝ Վ.Մ.) քարաւաններով ստանում են

1. С. Д. Бурнашев, картина Грузии или описание политическое состояния царств карталинского и кахстиинского, Тифлис, 1896, стр. 1

2. А. Цагорели, грамота и уругие, исторческие документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, вып. I, Т. I, СПб. 1891 стр. 2, 217, 188

մետաքսեայ, բամբակեայ հնդկական եւ պարսկական գործուածքեղէն, կերպասներ, ինչպէս նաեւ ճենապակեայ սպասեղէն, համեմունքներ: Նրանք աշխոյժ առեւտուր են անում լեռնականների եւ պարսկահայատակ մերձակայ հարեւանների հետ՝ արհեստագործական ապրանքներով, այսինքն՝ պղնձէ սպասեղէնով, բամբակեայ դաջուած, ներկուած եւ ճերմակ գործուածքեղէնով, ձիւ սանձով եւ թամբով, սրերով եւ դաշոյններով, երկաթեայ մանր իրերով, հագուստեղէնով, գլխարկներով եւ կօշկեղէնով, քանի որ կովկասեան գրեթէ բոլոր ժողովուրդները եւ դրացի միւս ժողովուրդները իրենց նման կարիքները հոգալու համար օգտուում են տիղիսաբնակ հայերի աշխատասիրութիւնից: Տփղիսում կայ թանկարժէք եւ արհեստագործական ապրանքների, նպարեղէնի մօտ 500 խանութ»:³ Գորիում, Սղնախում, Անանուրում, Քուլթախում եւ այլուր բնակուող հայ վաճառականները եւս մեկնում էին Ռուսաստան, Պարսկաստան, Թորքիա եւ Հնդկաստան ու այնտեղից կանխիկ դրամով ապրանք գնում:⁴

1812 թ. կազմուած պաշտօնական զեկուցագրի համաձայն՝ Տփղիսը կանոնաւոր առեւտրական կապեր ունէր Կարինի, Բայազետի, Ախալցխայի, Կարսի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի, Երեւանի, Խոյի, Թաւրիզի, Նախիջևանի, Թեհրանի, ինչպէս նաեւ Պաղտատի, Սպահանի, Բենդերբուլղիի եւ այլ քաղաքների հետ:⁵ Այսպէս, օրինակ, 1783 թ. Դեկտեմբերի 25-ին Կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցին Տփղիսի մելիք-տանուտէր Աւետիք Բեհբուլթեանին գրում է, որ ինքը կատարել է վերջինիս խնդրանքը եւ թուղթ է գրել Պաղտատ, որպէսզի տեղի հայերը օժանդակեն եւ հովանաւորեն Աւետիքի եղբոր որդուն՝ Իվանէին, որն առեւտրական գործերով գնացել է «Ի Պաղտատ եւ Ի Շամ»:⁶ Նոյն 1783 թ. Յունուարին նա Պասրայում գտնուող Ստեփանոսին եւ Բեթղեհեմեան Յովհաննէսին գրում է, որ «Թիֆլիզցի Աֆթանդիլի որդի Բէջան անուամբ այր մի, որ շատ ժամանակ յայդ կողմունսդ է եղեալ, զոր եւ դուք թերեւս ճանաչեցէք: Իսկ այժմոյս է ի Թիֆլիզ: Սոյն Բէջանս եկն ի սուրբ աթոռս եւ առ մեզ, եւ իւր յօժար կամօքն ուխտեաց եւ ի ներկայութեամբ արհիեպիսկոպոսնաց սրբոյ աթոռոյս եւ առաջի մեր գրեաց զկտակ, զի իւր բոլոր կայից եւ ընչից տասնէն մէկն սրբոյ աթոռոյս լիցի: Եւ յետ այսորիկ, զթիֆլիզցի Գասպարի որդի պարոն Կարապետն վէքիլ արարին ինքեան հաստատուն գրով, որ զայ յայդ (Պասրայի - Վ.Մ.) կողմունսդ, եւ ուր որ առնելիք գոն իւրեան, առնուցու: Եւ նախապէս չորս հարիւր թուման նոյն վէքիլ պարոն Կարապետն վեր առնուցու, զի ինքն Բէջանն տալուցէ նմա»:⁷

Այս վաւերագիրը եւս վկայում է Հնդկաստանի հետ տիղիսաբնակ հայերի

3. Ս. Դ. Բուրմաշեւ, Աշխ., էջ 2-3
 4. Պ. Գուգուշվիլի, Վրաստանի եւ Անդրկովկասի տնտեսական զարգացումը 19-րդ-20-րդ դդ., Թբ. 1949, հ.1, էջ 110-111 (վրացերէն)
 5. Акты кавказской археографической комиссии (այսուհետեւ ԱԿԱԿ) Т. V., док. 396 стр. 332-340
 6. Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 2803, ք. 193 ա
 7. Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. 3738, ք. 242 ք

ունեցած առեւտրական կապերի մասին: Նոյն Խաղակենց Գասպարի որդի Կարապետը, որն առեւտրական գործերով մեկնում էր Հնդկաստան, 1790 թ. Մարտի 21-ի իր լիազօրագրի համաձայն մինչեւ վերադառնալն իր ունեցուածքի լիազօր է կարգում իր փեսայ Դեմետրէին:⁸

18-րդ դ. վերջերին կազմուած մի վաւերագրի համաձայն տիղիսեցի վաճառական Խանդակենց Դեմետրէն Հնդկաստանից 1400 թումանի (14.000 ո.) ճոթեղէն եւ մի քանի տասնեակ հազար ուղարկու ակնեղէն է բերել:

1800-ական թուականների մի պաշտօնական զեկուցագրի վկայութեամբ Տփղիսում Վրաստանի հայերը նշանակալից առեւտուր էին անում:⁹ Ուշագրաւ է, որ քաղաքի վաճառականների համաքարութիւնը մրցակցութիւնից խուսափելու նպատակով օտարերկրացի վաճառականներին պարտադրում էր իրենց ապրանքն ամբողջական կամ հակերով վաճառել: 1808 թ. կազմուած վրացական մաքսային սակազնի համաձայն հայ առեւտրականները Հնդկաստանից ներմուծում էին ակնեղէն, բրդեայ եւ մետաքսեայ գործուածքներ, ներկեր, պողպատ, դաշոյնների եւ սրերի սայրեր, համեմունքներ, սառնաչաքար, թէյ, սուրճ, թուղթ, վառօդ, լեղակ, պղնձարջասպ, ասեղներ, քորոցներ, թել, հովանոցներ, ապակէ ու յախճապակէ սպասեղէն եւ այլն:¹⁰

Վրաստանում բնակուող հայ վաճառականները վաղուց ի վեր առեւտրական կապեր ունէին Պարսկաստանի հետ, եւ պարսկական շահերից ձեռք էին բերել իրենց ապրանքներից գանձուող մաքսի 50 տոկոս զեղչի արտօնութիւն:¹¹ Պարսկաստանից հայ վաճառականները ներմուծում էին բրդեայ գործուածքներ, դիպակ, ոսկեայ եւ արծաթեայ թելերով ասեղնագործուած բազմաբանդ մետաքսեայ կերպասներ, շալեր, մետաքսեայ եւ բրդեայ նուրբ գործուածքներ, գօտիներ, բարձրի թաւշեայ երեսներ, բազմոցների ծածկոցներ, կտաւ, չիթ, մոմլաթ, մորթեղէն, շաքար, չամիչ, դեղորայք, անուշադր, զանազան ներկեր, համեմունքներ, գորգեր եւ կարպետներ, ակնեղէն, սպասեղէն, բամբակ, աղ եւ այլն:

Թուրքիայից նրանք ներմուծում էին ծածկոցներ, գլխաշորեր, ոսկեկար եւ արծաթակար դիպակներ, մետաքսեայ գործուածքներ, խուլնկ, սուրճ, շաքար, թէյ, զանազան համեմունքներ, յակինթ, մարջան, երկաթ, պողպատ, անագ, ձիթապտուղ, վարդի եւ ձիթապտղի իւղ, ծծումբ, սելիտրա, ծխախոտ, լիմոն, ծխամորճեր, ապակեայ ու բիւրեղապակեայ սպասեղէն, հայելիներ, ապակի, օճառ, աղ, սեկ, բամբակ, բամբակեայ գործուածքեղէն եւ այլն:¹²

8. Վրաստանի ԳԱ ակադ. Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, Ֆ. Hd. վաւ. 7752
 9. ԱԿԱԿ. Т. V. гок. 396. сmp. 332-340
 10. Զ. Ճիթիմաճէ, Վրաստանի առեւտուրը եւ արդիւնաբերութիւնը հնում, Թբ., 1905, էջ 19-20 (վրացերէն):
 11. Ռուսաստանի արտաքին ֆաղափակմութեան արխիւ (այսուհետեւ՝ ՌԱԳԱ), Փոնդ Ռուսաստանի յարաբերութիւնները Պարսկաստանի հետ, 1777-1778 թթ. գ. 484, ք. 14 ք:
 12. Պ. Գուգուշվիլի, Աշխ., հ.1, էջ 116

Վրաստանի հայ վաճառականներն առևտրական կապեր ունեին նաև Ռուսաստանի հետ: Նրանք իրենց ապրանքներն առաքում էին ոչ միայն Աստրախան, Մոսկուա, այլև Արխանգելսկ եւ թերեւս այնտեղից էլ արտասահման: 1712 թ. Փետրուարի 5-ին տփղիսեցի վաճառականներ Մամաջանը, Աւթանդիլն ու Յարութիւնը դիմում են Պետրոս 1-ին եւ խնդրում թոյլ տալ օգտուելու Նոր Զուղայի հայ վաճառականներին տրուած արտոնութիւններից: Նրանց խնդրանքը բաւարարուեց է որոշ պայմանով: Սենատի 1712 թ. Փետրուարի 12-ի հրամանագրով նրանց թոյլատրուեց է «ինչպէս Մոսկուայում, այնպէս էլ Արխանգելսկում ազատ առևտուր կատարել այնպէս, ինչպէս՝ պարսկահայերը: Իսկ եթէ նրանք զգալի քանակով հում մետաքս չեն բերի, այլ միայն դիպակ եւ այլ մանր ապրանքներ, ապա նրանցից մաքս գանձել նոյն կարգով, ինչ կարգով, որ գանձուեց է օտարերկրեայ վաճառականներից՝ առևտրական կանոնադրութեան համաձայն»:¹³

Հայ վաճառականների առևտրական կապերը Ռուսաստանի հետ առանձնապէս աշխուժացան 18-րդ դ. երկրորդ կէսին, երբ վերստին բացուեց «օսեթական ճանապարհը», որն անցնում էր Դարիալի կիրճով: Քարթլիի թագաւոր Թեհմուրազ 2-րդն այդ առթիւ 1755 թ. իր հրովարտականից մէկում գրել է. «սրանից առաջ երբեք չի պատահել, որ Օսեթիայի միջով քարաւանի ճանապարհ անցնէր եւ լեռնային ճանապարհով քարաւան, վաճառական ու սովորաբար ժամանէր եւ այդ ճանապարհով քաղաք (Տփղիս-Վ.Մ.), վաճառելիք ապրանք առաքուէր:

Եւ այժմ Աստուած մեր թագաւորութեան օրօք անսահման ողորմածութիւն ցուցաբերեց մեր նկատմամբ եւ այս ճանապարհով այժմ վաճառականներ ու քարաւաններ են գալիս քաղաք»:¹⁴ Նոյն հրովարտականով Թեհմուրազ Բ.-ն այդ ճանապարհով առաքուող ապրանքների վրայ ցածր մաքս սահմանեց, որպէսզի այդ ճանապարհով էլ աւելի շատ վաճառականներ ու քարաւաններ երթեւեկեն:¹⁵ Սակայն, ինչպէս նշում է վրաց պատմաբան Շ. Մեսխիան, շուտով «օսեթական ճանապարհով» սկսեցին այնքան մեծ քանակութեամբ ապրանքներ ներմուծուել, որ այլևս խրախուսող միջոցառումների կարիքը չէր զգացում, ուստի 1771 թ. Հերակլ Բ.-ը վերացրեց վերոյիշեալ արտոնութիւնները:¹⁶ Այդ ճանապարհը, որ շուտով «Ռուսեթի ճանապարհ» անուանուեց ստացաւ, արդէն 18-րդ դ. վերջին քառորդին հայ առևտրականների կանոնաւոր երթեւեկի ուղին էր:¹⁷

Մանուչար Սահակովի տուած ցուցումից երեւում է, որ Գորիի հայ

13. «Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները 18-րդ դարի առաջին երեսնամեակում» փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 2 մաս 1, Երևան, 1964, էջ 80-81 (ռուսերէն)
 14. Շ. Մեսխիա, Դ. Գվրիտիշվիլի, Մ. Դուրաձե, Ա. Սուրգուլաձե, Թրիխիսի պատմութիւնը, Քր., 1958, էջ 229 (վրացերէն)
 15. Մ. Մ. Մեսխիա «Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси 1969 стр. 14
 16. Նոյն տեղում, էջ 114
 17. Վրաստանի պատմութիւնը, Քր., 1949, էջ 386-387 (վրացերէն)

վաճառականները եւս աշխոյժ առևտուր էին անում Ռուսաստանում: Ահա թէ ինչ է սակ յիշեալ Մ. Սահակովը. «Գորիից գնացել եմ Թիֆլիս, իսկ Թիֆլիսից առևտրական քարաւանի հետ Ղզլար՝ իմ սեփական ապրանքը... վաճառելու համար»:¹⁸

Ինչպէս յայտնի է, Թեհմուրազ Բ.-ը Ռուսաստանից ռազմա-ֆինանսական օգնութիւն հայցելու նպատակով 1760 թ. մեծ շքախմբով մեկնել է Պետերբուրգ: Ռուսական իշխանութիւններին նրա ներկայացրած ցուցակից երեւում է, որ շքախմբի կազմում կային նաև հայ վաճառականներ, որոնք առևտրական գործերով մեկնում էին Աստրախան, Մոսկուա, Պետերբուրգ: Նրանք միաժամանակ հոգում էին Թեհմուրազ Բ.-ի շքախմբի նիւթականը: Այդ է վկայում նաև հետեւեալ փաստաթուղթը. «Այս պարտաւորագիրը մենք մոքալաքներս մելիք Սահակը եւ տանուտէր Պապան, Տէր-Շմաւոնենց Օհանը, Բաստամենց մղղսի Մելքոնը, մղղսի Աւետիքի որդի Գասպարը, Տէր Ղազարի որդի Շաքարը, Շերգիլենց Յովսէփի որդի Պապան, Լիոնենց Խնչատուրի որդի Պապան, Ենոքի որդի Մկրտումը, Ալեքսանի որդի Եսային, Չիթախենց Մելքոնի որդի Չիթախը, Չոհրաբենց Պետրոսը, Չիթախենց Պապայի որդի Փարսաղանը, Տուրոնենց Փախի որդի Գիորգին եւ Խաչատուրի որդի Սունբաթը համատեղ, տուեցինք ձեզ՝ Պաղատենց Գէորգիին, Փիրղուկենց Նազարին եւ Բուձգուկենց Մելիքին առ այն, որ դուք մեր քաղաքի եւ երկրի գործով երջանիկ արքայից արքայ տէր Թեհմուրազի ծառայութեանն անցաք: Եւ եթէ նա (Թեհմուրազ Բ.-ը Վ.Մ.) այնտեղ (Ռուսաստանում-Վ.Մ.) կարիք ունենայ, դուք պատշաճ ծառայութիւն եւ հոգատարութիւն ցուցաբերէք եւ այնտեղի գործը առաջ մղէք: Իսկ եթէ այդ գործում ձեզ որեւէ վնաս հասնի եւ դրամական ծախսեր ունենաք, ապա մենք բոլորս պարտաւորուեմ ենք քաղաքից (Տփղիսից-Վ.Մ.) ժողովել (դրամ-Վ.Մ.) եւ տալ ձեզ, դրանով իսկ հատուցել ձեր կրած վնասը եւ ձեզ գերծ պահել վնասից, իշխողների եւ երկրի օժանդակութեամբ:

Գրուեց քաղաքում Ապրիլի 1-ին, քրոնիկոնի 448 թ. (1760 թ.):¹⁹ Մեզ է հասել նաև Հերակլ 2-րդի եւ նրա հօր՝ Թեհմուրազ 2-րդի պարտաւորագիրը՝ Պետերբուրգից վերադառնալուց յետոյ յիշեալ անձանց ծախսերը հատուցելու մասին»:²⁰ Ըստ երեւոյթին, վրաց արքունիքում ընդունուած կարգի համաձայն թագաւորին կամ արքայազնին օտար երկիր ուղեկցելու եւ նրանց նիւթականը հոգալու պարտականութիւնը դրւում էր տփղիսաբնակ հայ ունեւոր վաճառականների վրայ: Այսպէս, օրինակ, երբ 1771 թ. դարձեալ քաղաքական ակնկալութիւններով Ռուսաստան է մեկնում արքայազն Լեւանը, այդ պարտականութիւնը դրւում է Ջանդազենց Ղվթիսավարի եւ քաղաքի երեք այլ հայազգի քեղխուղանների վրայ»:²¹

18. ՌԱՔԱ, ֆոնդ՝ Ռուսաստանի յարաբերութիւնները Վրաստանի հետ, 1756 թ. գ. 6: Բ. 2
 19. Վրաստանի ԳԱ ակադ. Կ. Կեկելիձեի անուան Ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, ֆ. Hd վա. 13114
 20. Նոյն տեղում, ֆ. Hd վա. 13114
 21. Նոյն տեղում, ֆ. Hd վա. 13710

Ինչպես արդէն նշուեց, 18-րդ դ. երկրորդ կեսին Դարիալի կիրճով դէպի Ռուսաստան տանող ճանապարհի բացումը աշխուժացրեց առեւտրական կապերը Ռուսաստանի հետ, որոնց մասնակից դարձան նաեւ Գորիի, Դուշեթի, Անանուրի, Արեւմտեան Վրաստանի՝ Իմերէթի կենտրոն Բուխարի քաղաքի հայ վաճառականները: Այսպէս, 1783 թ. Մարտի 28-ին Մոզդոկում տփղիսեցի տէր Ասատուրի որդի Առաքելը եւ դուշեթցի Ազիզի որդի Յակոբը պայմանաւորուում են իրենց դրամագլուխը միաւորել եւ ապրանք տանել Տփղիս՝ վաճառելու:

Քանի որ համեմատաբար քիչ են տուեալները Իմերէթի տարածքում բնակուող հայերի առեւտրական գործունէութեան մասին, ուստի այդ մասին վկայող փաստերից մէկը մէջ ենք բերում քաղուածաբար. 1787 թուականի Ապրիլին Պաւել Պոտեմովիչին է դիմել՝ Աստրախան գնալու թոյլտուութիւն ստանալու համար Բուխարի բնակիչ Ասատուր Միկիրտումովը «իսկ այժմ ես՝ նուաստս, կամենում եմ մեկնել Աստրախան քաղաքը առեւտրական գործառութեան համար իմ որդի Իվանի հետ միասին...»:²²

Տփղիսի հայ վաճառականները մասնակցում էին նաեւ ռուս-պարսկական առեւտրին: Այդ մասին է վկայում, օրինակ, այն, որ 1775 թ. Հոկտեմբերի սկզբներին Դերբենդի մօտ խորտակուած նաւի վրայ, որը պատկանում էր ռուս վաճառական Գաւրիլ Սկւորցովին, գտնուում էին տփղիսեցի հայ վաճառականներ, որոնց ինչքը իւրացնում է Դերբենդի Չաթալի խանը: Հերակլ 2-րդը 1775-1776 թթ. դիմում է Եկատերինա 2-րդին, Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիայի պրեզիտենդ Ն. Պանինի եւ այլոց միջնորդութեանը՝ նաւաբեկութեան ենթարկուած Տփղիսի հայ վաճառականների ինչքը նրանց ընտանիքներին վերադարձնելու համար:²³ «Այն հանգամանքը, որ Հերակլ 2-րդ արքան որոշել էր հայցել Եկատերինա 2-րդ կայսրուհու օժանդակութիւնը՝ ապրանքները վերադարձնելու խնդրում, հիմք է տալիս ենթադրելու ապրանքների մեծ (հազարաւոր ռուբլիների հասնող) արժէքի մասին»:²⁴ 1788 թ. Փետրուարի 14-ին Մոզդոկի պարետ Վ. Ֆրամգուլդին Շերգիլենց Փարսաղանի որդի Յովհաննէսի յղած դիմումում մասնաւորապէս նշուած էր, որ լեռնականները կողոպտել էին 10 հազար ռուբլու արժողութեամբ ապրանք:²⁵ Ուշագրաւ է, որ Հերակլ 2-րդը եւս միջամտել է այդ գործին եւ կովկասի լեռնականներից պահանջել վերադարձնել կողոպտած ապրանքները:

Մոզդոկ ժամանած եւ այնտեղից մեկնած անձանց ցուցակներից (1780 թ. Մայիս) երեւում է, որ Տփղիսի հայ վաճառականները առեւտրական կապեր ունէին նաեւ Աստրախանի հետ: Յուցակը վկայում է, որ «Տփղիսի բնակիչներ Եսայի Յարութիւնովը, Պետրոս Բաղդասարովը եւ Յովսէփ Յարութիւնովը երկու վարձած սայլով ապրանք են բերել, Մոզդոկում էլ 100 աղուէսի մորթի

22. Ռուսաստանի հիմնական փաստաթուղթերի ցուցակ, ֆ. 23, գործ 13, մասն 28, ք. 208
23. ՌԱՔԱ, ֆոնդ՝ Ռուսաստանի յարաբերութիւնները Պարսկաստանի հետ, 1776-1777 թթ., գ. 478, քթ. 76-77, 93-99
24. В.Н. Гамрекели, торговые связи Восточной Грузии с северным кавказом в XVIII в. Тбилиси, 1968, стр. 70-71
25. В. Н. Гамрекели, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом, Тбилиси, 1968, стр. 217

գնել եւ մտադիր են եղել Ղզլարով Աստրախան գնալ»:²⁶ Այդ ցուցակում յիշատակուած են նաեւ բազմաթիւ այլ տփղիսեցի հայ վաճառականներ, որոնք Մոզդոկ-Ղզլար-Աստրախան առեւտրական ուղիով յաճախ էին երթեւեկում:²⁷

1785 թ. Հոկտեմբերին Հերակլ 2-րդը տփղիսեցի Գրիգոր Քեթխուղեանին ուղարկում է Աստրախան Պաւել Պոտեմովիչի մօտ, որպէսզի վերջինս որպէս Ռուսաստանի հարաւում տեղակայուած զօրքերի անմիջական հրամանատար, Գրիգոր Քեթխուղեանին թոյլատրի Աստրախանից Պաքուի վրայով պարբերաբար երկաթ առաքել Տփղիս՝ հրետանու եւ այլ կարիքներ հոգալու համար:²⁸

Աստրախանում վրացահայ վաճառականների առեւտրական աշխոյժ գործունէութեան մասին է վկայում նաեւ հետեւեալ փաստը. 1792 թ. տփղիսաբնակ հայ վաճառականներ Մոզդոկից Զուրաբը, Մուրադենց Զաւարը, Բոխորենց Գէորգը, Մանդինենց Գարրիէլը եւ Ռոստեանը նաւով Աստրախանից մեկնելիս փորձել են տանել մօտ 20,000 ռ. (ոսկով): Այդ ոսկէ դրամը Աստրախանի նաւահանգստային մաքսատունը բռնագրաւել է, քանի որ ոսկէ դրամի արտահանումը Ռուսաստանից արգելուած էր: Հերակլ 2-րդը եւ թագուհի Դարեջանը 1792 թ. Սեպտեմբերի 26-ի եւ 29-ի նամակներով արտաքին գործերի կոլեգիայի պրեզիտենդ Ալեքսանդր Բեզբրոդկոյին եւ Եկատերինա 2-րդին խնդրել են բռնագրաւած ոսկէ դրամը վերադարձնել հայ վաճառականներին:²⁹ Այդ խնդրանքը յարգուել է:

Այն իրողութիւնը, որ Հերակլ 2-րդը եւ Դարեջան թագուհին հովանաւորում էին յիշեալ հայ վաճառականներին հիմք է տալիս կարծելու, որ վերջիններս սերտ կապերի մէջ են եղել վրաց արքունիքի հետ եւ արտաքին առեւտրական խոշոր գործարքներ են կատարել:

Իրաւացի է վրաց պատմաբան Մ. Ի. Տիկաձէն, երբ գրում է, որ «Անդրկովկասի եւ մասնաւորապէս Վրաստանի արտաքին առեւտուրը 16-րդ-18-րդ դարերում գրեթէ ամբողջովին հայ վաճառականների ձեռքին էր գտնուում» եւ որ «Վրաստանում բնակուող հայ վաճառականները պահպանել էին իրենց ազգային լեզուն եւ լուսաւորչական կրօնը»:³⁰

Այսպիսով, բերուած փաստերը վկայում են, որ Վրաստանի քաղաքներում բնակուող հայ արհեստաւորները եւ վաճառականները 18-րդ դ. երկրորդ կեսին

26. Նոյ տեղում, էջ 222
27. Նոյն տեղում, էջ 222-228: Ուշադրութեամ արժանի է նաեւ այն, որ Իմերէթիայում բնակուող հայերը եւս մասնակցում էին ռուս-վրացական առեւտրատնտեսական կապերին (Ուոյն տեղում, էջ 251, 253)
28. Ռուսաստանի Կեմերովսկայն պետական ռազմա-պատմական արխիւ, ֆ. 52, ց. 193, գ. 20, ք. 17
29. ՌԱՔԱ, ֆոնդ Ռուսաստանի յարաբերութիւնները Վրաստանի հետ, ց. 110-2, 1774-1807 թթ., գ. 18, քթ. 167-171
30. Մ. Տիկաձէ, Անդրկովկասի ֆաղաֆների առեւտրական առնչութիւնները Սիրիայի ֆաղաֆների հետ եւ Լեւանտի առեւտուրը 16-18-րդ դարերում, Մերձաւոր Արեւելքի ֆաղաֆների պատմութեամ ակնարկներ, Թբ., 1970, էջ 219, 223 (վրացերէն)

զգալի մասնակցութիւն էին ցուցաբերում երկրի տնտեսական զարգացմանը:

Ներկայացնելով Վրաստանում հայերի առեւտրատնտեսական գործունէութեան պատկերը, այն փոքր ի շատէ ամբողջական դարձնելու նպատակով հարկ է խօսել նաեւ նրանց արտադրական-տնտեսական գործունէութեան մասին, առաջին հերթին նկատի առնելով Տփղիսում եւ այլուր բնակուող հայ արհեստաւորներին,³¹ որոնք կազմում էին յատկապէս Արեւելեան Վրաստանի քաղաքների համաքրութիւնների հիմնական տարրը: Վրաց հետազօտող Ն. Աբեսաձէն նշուած ժամանակաշրջանի մասին իրաւացիօրէն գրում է. «Արեւելեան Վրաստանի քաղաքների համաքրութիւններում արհեստաւորների հիմնական զանգուածը գերազանցապէս հայկական տարրով է ներկայացուած»:³²

18-րդ դ. երկրորդ կէսին Տփղիսը, Գորին, Թելաւը, Սիղնաղը, Քութաիսը մանր ապրանքային արտադրութեան, արհեստագործութեան կենտրոններ էին, որոնցից գլխաւորը, անշուշտ, Տփղիսն էր:

Իշխան Մոռւարաւելը 1770 թ. նշել է, որ այստեղ «գոյութիւն ունի այլեւայլ արհեստաւոր մարդկանց բաւական մեծ քանակ»:³³ Կապիտան Շաղկիովը նոյն թուականին կազմած զեկուցագրում նշում է Տփղիսի արհեստաւորների բազմաքանակութիւնը, ինչպէս եւ այն պարագան, որ արհեստաւորները ըստ իրենց արհեստների տեսակների առանձին-առանձին թաղերում (փողոցներում) էին տեղաբաշխուած:³⁴ «Այստեղ հենց շուկաներում, ինչպէս ընդհանրապէս Ասիայում, սովորաբար այլեւայլ արհեստանոցներ կան, մի փողոց զբաղեցնում են միայն մուճակագործները, երկրորդը՝ գլխարկագործները, երրորդը՝ դարբինները, միւսը՝ փականագործները, ոսկերիչները, մետաքսագործները, կաթսայագործները. այս բոլորը ժողովուրդի աչքի առաջ են աշխատում, օտարերկրացու համար սա այնքան հետաքրքրական տեսարան է, որ շուկայում զբօսնելը ամէնից հաճելի զբօսանքն է Տփղիսում»:³⁵

Հարկ է նշել, որ տփղիսեցի արհեստագործներն աշխատում էին ոչ միայն ներքին, այլեւ արտաքին շուկաների համար: Իրանէ արքայազնի «Կալմասոբա» հանրագիտարանային երկի մէջ Տփղիսի շուկան նկարագրելիս թուարկուած են երկու տասնեակից աւելի արհեստներ:³⁶ «Տփղիսի միայն մէկ իջեւանատանը այդ ժամանակաշրջանում աշխատել են մօտ երեսուն տեսակի արհեստագործներ»:³⁷

31. Լեւոն Մելիքեթ-Բեկ, Գարեթի «Մրաւամթախ» հայերէն վիմագրութիւնը եւ վրացերէն-հայերէն-ուղորերէն բազմաբեզու արձանագրութիւն: Լեզուի, պատմութեան եւ միւլակամ մշակոյթի պատմութեան ինստիտուտի լրաքեր 5-6-րդ, Թր., 1940, էջ 163 (վրացերէն)
32. Վրաստանի ԳԱ «Լրաքեր» պատմութեան, հմագիտութեան, ազգագրութեան եւ արուեստի պատմութեան մատենաշար, 1, 1975, էջ 165 (վրացերէն)
33. А. Цагарели, грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, вып. II. СПб. 1898, стр. 27
34. Նոյն տեղում, էջ 108
35. Մ. Պոլիեւտով եւ Գ. Նաթաձէ, Հին Տփղիսը, Թր., 1929, էջ 69 (վրացերէն)
36. Ի. Բատոմիշվիլի, Կալմասոբա, Թր., 1940, էջ 193-196 (վրացերէն)
37. Իվ. Ջավախիշվիլի, Քաղաքները, քաղաքային միասնակացը եւ կեանքի ընթացքը Վրաստանում 17-18-րդ դդ. («Պոլմեթիւս» ամսագիր, 1918, 1, Թր., էջ 55 (վրացերէն))

Տփղիսի հայ ազգաբնակչութիւնը զբաղուած էր հետեւեալ արհեստներով, մուշտակագործութիւն, դերձակութիւն, ժամագործութիւն, մետաքսագործութիւն (մետաքսէ առասաններ պատրաստելը), թամբագործութիւն, մաշիկագործութիւն, գլխարկագործութիւն, ներկարարութիւն, ոսկերչութիւն, արծաթագործութիւն, զինագործութիւն, կաշեգործութիւն, մոմագործութիւն (չամչիութիւն), գործուածքի զարդագործութիւն, հացագործութիւն, լապտերագործութիւն, դարբնութիւն, փականագործութիւն, ջուլհակութիւն, մանածագործութիւն, հիւանութիւն, ատաղձագործութիւն, աղիւսագործութիւն, որմնադիրութիւն, պարանագործութիւն, տկագործութիւն, կաթսայագործութիւն, թաղիքագործութիւն, անագագործութիւն եւ այլն:³⁸

18-րդ դ. 80-ական թուականների Տփղիսին քաջատեղեակ զնդապետ Ս. Բուռնաշելը նշում էր, որ տփղիսահայերը «...աշխոյժ առեւտուր են անում լեռնականների եւ պարսկահայտակ մերձակայ հարեւանների հետ արհեստագործական ապրանքներով... քանզի կովկասեան գրեթէ բոլոր ժողովուրդները եւ դրացի միւս ժողովուրդներն իրենց նման կարիքները հոգալու համար օգտուում են տփղիսաբնակ հայերի աշխատասիրութիւնից»:³⁹

Առեւտրի եւ արհեստագործութեան շնորհիւ Քարթլ-Կախեթի հայ ազգաբնակչութեան վերնախաւի ձեռքին կուտակուում էին որոշակի դրամական միջոցներ, աճում էր, այսպէս կոչուած «պատուաւոր» քաղաքացիների (մոքալաքների) թիւը, որոնք երկրի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքում նշանակալից դեր էին խաղում»:⁴⁰

18-րդ դ. 60-ական թուականների սկզբից Քարթլ-Կախեթի միացեալ թագաւորութեան գահին բազմած Հերակլ Բ.-ը քաջ գիտակցում էր, որ երկրի քաղաքական կայունութիւնը եւ պաշտպանունակութիւնը մեծապէս պայմանաւորուած են երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակով: Այդ իսկ պատճառով, նա ամբողջ եռանդով հովանաւորում ու խրախուսում էր առեւտրի եւ արդիւնագործութեան զարգացումը: Ահա թէ այդ առթիւ ինչ է գրում Ս. Բուռնաշելը «...ոչ մի բանի սակայն (Հերակլ Բ.-ը) այնպէս չի ձգտում, ինչպէս իր ժողովրդին եւրոպական ձեւով վերափոխելուն»:⁴¹

18-րդ դ. երկրորդ կէսին հիմնուում են համեմատաբար խոշոր արտադրական ձեռնարկութիւններ, որպիսիք, թէեւ արքունի սեփականութիւն էին համարուում, սակայն յանձնուում էին կապալով: Որպէս կապալառուներ հանդէս էին գալիս հայ մեծահարուստները: Այդպիսի ձեռնարկութիւններից էին Թնդանօթի գործարանը, օճառի, ապակու, վառօդի գործարանները, արքունի փողեբանոցը (զարափխանան), տպարանը, մի շարք ներկատներ եւ այլն: Այդ

38. Պ. Գուգուշվիլի, մշւ. աշխ., հ. 5-րդ, Թր., 1962, էջ 127 (վրացերէն)
39. Ս. Գ. Բուրնաշել, մշւ. աշխ., էջ 23
40. Գ. Գոգուաձէ, Վրաստանում միջ ոնփորման ժամանակաշրջանի կապիտալիզմի սկզբնաւորման հարցի շուրջ, Մնաթրի, Թր., 1959, էջ 115 (վրացերէն)
41. Ս. Գ. Բուրնաշել, մշւ. աշխ., էջ 10

ժամանակաշրջանում Տփղիսում չրջագայած մի եւրոպացի ճանապարհորդ գրել է.

«Տփղիսում կայ զէնք ձուլելու գործարան, որտեղ փոքր քանակով թնդանօթներ են նաեւ պատրաստում, մորտիրներ եւ արկեր... թնդանօթների համար այստեղ պատրաստող վառօդը լաւորակ է: Հայերը այս քաղաքում հիմնադրել են այն ամէն արդիւնագործութիւնը, որով նրանց հայրենակիցները հռչակուած են Պարսկաստանում: Այստեղ նրանք առանձնապէս ծաղկեցրին ներկած գործուածքեղէնի արտադրութիւնը: 42 Թնդանօթների արտադրութիւնը կատարելագործելու եւ թնդանօթների որակը բարձրացնելու նպատակով Հերակլ 2-րդը 1794 թ. Ստեփան Մելիքեանին, որը մինչ այդ ապրել էր Ռուսաստանում, տիրապետում էր ռուսերէնին, ուղարկում է Պետերբուրգ՝ ինժեներական կորպուսում հրետանային գործը սովորելու եւ երկրին պիտանի դառնալու համար»: 43

Տարբեր արհեստի հայ վարպետներ էին աշխատում թնդանօթի գործարանում: Այդ է վկայում 1795 թ. Նոյեմբերի 18-ին Տփղիսի տանուտէրին Հերակլ 2-րդի տուած հրամանը: 44

18-րդ դ. Տփղիսում հայ արհեստաւորները արտադրում էին նաեւ վառօդ եւ այն վաճառում: Հերակլ 2-րդը 1770 թ. արգելեց վառօդի եւ սելիտրայի պատրաստումն ու վաճառքը: Այդ իրաւունքը նա շնորհեց միայն մի անձի՝ Թաղոյեց Եսայուն, 45 որի «գործարանը» լիովին բաւարարում էր պետական կարիքները: 1796 թ. Հերակլ 2-րդը Թաղոյաններին հողամաս է շնորհում, նրանց իրաւունք վերապահելով այդտեղ խանութներ բացելու եւ վառօդ վաճառելու: 46 Եսայուն վառօդի «գործարանը» գտնուում էր Հաւլաբարի բերդի (Մետեխի) մօտ: Այն գոյութիւն է ունեցել մինչեւ 1806 թ., որտեղ կիրառուել է վարձու աշխատանք:

Արեւելեան Վրաստանի արտադրական ձեռնարկութիւնների շարքում 18-րդ դ. երկրորդ կէսին կարեւոր տեղ ունէին ներկատները, որոնց թիւը հասնում էր 50-60-ի: 47 Ներկատները սովորաբար կապալով էին յանձնուում, իսկ կապալառուները հիմնականում հայեր էին: Սրանք ներկարար վարպետներ կամ դրամատէր վաճառականներ էին, որոնք առեւտրից շահած իրենց կապիտալը ներդնում էին զանգուածային, ինչպէս եւ աւատատիրական հասարակութեան վերնախաւի գործածութեան համար արտադրանք թողարկող շահաւէտ այդ

42. Մ. Պոլիեւտով եւ Գ. Նաթաէ, Աշխ., էջ 49-50

43. Ա. Կլիմիաշվիլի, Հրետամագործութիւնը Արեւելեան Վրաստանում 18-րդ դ. երկրորդ կէսին, Վրաստանի ԳԱ Կ. Կեկելիձէի ան. Ձեռագրերի ինստիտուտ, Լրաբեր, 4-րդ, Թր., 1962, էջ 268 (վրացերէն)

44. Նոյն տեղում, ֆ. 71, ձեռ. 13230, տես նաեւ Ա. Կլիմիաշվիլի, Աշխ., էջ 265

45. Ա. Կլիմիաշվիլի, Աշխ., էջ 272

46. Նոյն տեղում, էջ 272

47. Ն. Բերձեմիշվիլի, Վրաստանի պատմութեան հարցեր, հ. 1, Թր. 1967, էջ 324, 325, (վրացերէն), տես նաեւ Գ. Գոգլաձէ, Աշխ., էջ 115-116

ձեռնարկութիւններում: Այսպէս, 1796 թ. Մարտի 1-ին Դարեջան թագուհին Եսայի վարպետին կապալով յանձնել էր մի ներկատուն եւ այդ առթիւ պայմանագիր կնքել նրա հետ: 48

Եթէ ներկատան կապալառուն ներկարար չէր, ապա համապատասխան վարպետ էր վարձում: Այդ է վկայում 18-րդ դ. մի ուշագրաւ վաւերագիր, որտեղ նշուած է, որ Տփղիսի ներկատների պետ Փիթոյեց էլիզբարը վարձել էր ներկարար Աւագին եւ նրան համապատասխան «ռոճիկ» վճարել: 49 Ուրեմն այստեղ գործ ունենք մանուֆակտուրային ձեռնարկութեան հետ, որտեղ կիրառուում էր վարձու աշխատանքը: Ներկատների գործունէութեան մէջ այդ ժամանակ աւելի ցայտունօրէն էին նկատուում բուրժուական յարաբերութիւնների ձեւաւորման նշանները: 50

Խոշոր ներկատներ կային Տփղիսում, Գորիում, Թելաւում, Սագարէջոյում, Անանուրում, Յիսինաւում եւ այլուր: Ներկատների կապալառուների թւում էին դրամատէր վաճառականներ Մ. Սուրգունեանը, Ա. Միրիմանեանը, որոնք կապալով վերցրած ներկատներում կիրառում էին վարձու աշխատանք: 51

18-րդ դ. երկրորդ կէսին Քարթլ-Կախեթի համեմատաբար խոշոր արտադրական ձեռնարկութիւններից էր արքունի փողերանոցը: Արքունիքը այն սովորաբար յանձնում էր կապալով: 18-րդ դ. կէսերին այդ փողերանոցի կապալառուն էր մեծահարուստ վաճառական (խոջա) Բեհրուդեանների գերդաստանի ներկայացուցիչը, իսկ 1792 թ. այն 500 թուման կապալով վերցրել էին Մելիքեց Ծաքարի որդի Գասպարը եւ իր գործընկերները, որոնք ունեւոր մոքալաքներ էին: 52

Ներկատները, վառօդի գործարանը եւ փողերանոցը կապալով վերցնող անձինք ճորտատէր ֆէոդալներ չէին, որ կարողանային իրենց ձեռնարկութիւններում սեփական ճորտեր աշխատացնել: Ուրեմն, նման ձեռնարկութիւններում կիրառուել է վարձու աշխատանքը: Հետեւաբար, այդ արտադրական հաստատութիւնները կարելի է դասել մանուֆակտուրային բնոյթի ձեռնարկութիւնների շարքը, թէեւ պիտի նկատել, որ արհեստաւորական արտադրութեան համեմատ մանուֆակտուրան աւելի նուազ նշանակութիւն ունէր: 53 Մանուֆակտուրային բնոյթի ձեռնարկութիւններ էին նաեւ Յովսէփ Ղորղունեանի ձէթի գործարանը, Պետեւելեց Յովհաննի կաւէ ամանեղէնի ձեռնարկութիւնը, արքունի տպարանը:

48. Թագուհու հետ էր կնքուած պայմանագիրը, Բանի որ ներկատների մեծաշնորհ սեփականատէրը Քարթլիում թագուհին էր համարուում: Ներկատները հսկելու համար թագուհին համապատասխան պաշտօնայ ունէր՝ որը կոչոււում էր ներկարարների պետ (մոխարաբաւոյցեպի)

49. Ն. Բերձեմիշվիլի, Աշխ., էջ 437

50. Գ. Գոգլաձէ, Աշխ., էջ 116

51. Ն. Բերձեմիշվիլի, Աշխ., էջ 319-320

52. Ակնարկներ Վրաստանի պատմութեան, հ. 5-րդ, Թր., 1973, էջ 552 (վրացերէն)

53. Նոյն տեղում, էջ 553

Ինչպէս յայտնի է Վրաստանում տպարան հիմնադրուել է 1709 թ., սակայն թուրք-պարսկական զաւթիչների ներխուժումը, Տփղիսի զաւթումը եւ կողոպտումը 18-րդ դ. 20-ական թուականների սկզբներին խափանեցին մշակութային այդ կարեւոր հաստատութեան գործունէութիւնը: 18-րդ դ. երկրորդ կէսին այն վերականգնում, ընդարձակում եւ տեխնիկայէս բարելաւում է: Մեզ է հասել այն պայմանագիրը, որ 1781 թ. Մայիսի 23-ին կնքուել է Հերակլ 2-րդի ներկայացուցիչ Մահտեսի Մելիտոնի եւ Պողոս դպիր Արապեանի միջեւ, որին կոստանդնուպոլսից այդ նպատակաով (ըստ երեւոյթին Կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցու միջնորդութեամբ) հրաւիրել էին Տփղիս:՝⁵⁴ Պողոս դպիրը յաջողութեամբ գլուխ է բերել տպարանը վերաստեղծելու գործը: 1783 թ. Ղուկաս Կարնեցին այս առթիւ իր շնորհաւորանքներն էր յղել Հերակլ 2-րդին:

Քաղաքաբնակ հայերից շատերը զբաղուել էին նաեւ այգեգործութեամբ եւ բանջարագործութեամբ: Այսպէս, Սեյիդաբաղում (Տփղիսի շրջաններից մէկը -Վ.Մ.) պտղատու այգիներ ունէին Բեհրուզեանները:⁵⁵ «Տփղիսի գլխաւոր գեղեցկութիւնը, - գրում է ռուս գրող Զուբովը, - կազմում են բազմաթիւ այգիները, որոնք լի են բոլոր տեսակի հիանալի պտուղներով»:⁵⁶

Ի մի բերելով վերը շարադրածը, կարող ենք եզրակացնել, որ 18-րդ դ. երկրորդ կէսին Վրաստանում բնակուող հայերը գործուն մասնակցութիւն ունէին երկրի տնտեսական կեանքի բոլոր ոլորտներին: Գնալով տնտեսապէս աւելի էր հզօրանում քաղաքաբնակ առեւտրա-արհեստաւորական դասի վերնախաւը: Այդ շերտի հզօրացմանն աջակից էր լինում վրաց կենտրոնական իշխանութիւնը՝ իր օրէնսդրական միջոցառումներով: Դրանք էին քաղաքային կեանքի կարգաւորումը, առեւտրի եւ արդիւնագործութեան համար նպաստաւոր պայմանների ստեղծումը, մեծահարուստ հայազգի առեւտրականների սոցիալական սանդուղքով վեր բարձրացնելը՝ նրանց ազնուականի եւ իշխանի տիտղոսի շնորհումը, պետական կառավարմանը նրանց մասնակից դարձնելը: Այդ ձեռնարկումները ուղղուած էին առեւտրա-արհեստաւորական խաւի սոցիալական եւ տնտեսական դրութեան ամրապնդմանը: Որպէս այս ամէնի արդիւնք 18-րդ դ. վերջերին Վրաստանում արդէն կար բաւականին ազդեցիկ հայ առեւտրական բուրժուազիա, որն իր առաջին քայլերն էր անում նաեւ արտադրութեան ոլորտում:

ARMENIANS IN THE COMMERCIAL-ECONOMIC LIFE OF GEORGIA (SECOND HALF OF XVIIIth CENTURY)

V. M. MARTIROSIAN

SUMMARY

In the second part of the XVIIIth century a great number of Armenians lived in the towns of Georgia (Tbilisi, Goris, Sgnakh, Ananour, Douchet, Kutaisi), who sponsored by the Georgian authorities, played a visible role in the economic and commercial life of the country. It should be noted here that this group of Armenian citizens in turn, provided economic support during the diplomatic action of the Georgian leaders.

Armenian craftsmen's goods not only ratified the internal market, but were also exported to other countries. Most of the Georgian exported goods were produced by the Armenians. Georgia had economic relations with such regions as North Caucasus, Iran, Turkey, Syria, India and more especially Russia (Astrakhan, Moscow) through the new Danial canion road.

During the second half of the XVIIIth century the latter part of Armenian tradesmen and craftsmen became refugees and the role they played in the political life of the country became more important.

By then there was already an Armenian bourg in Georgia taking its first steps in industry.

54. Պայմանագրի տեքստը հրատարակել է Ա. Աղամբաճը («Բամբիր Մատեմատիկա» 3, 1956, էջ 115-120)

55. А.С. Хаханов, Полпожение армян в грузинском царстве (сборник статей «Братская помощь армянам, пострадавшим в Турции») М. 1897, стр. 660

56. Մ. Պոլիբուտով եւ Գ. Նաբաձէ, Աշխատանք, էջ 90